

УДК 726+7.016.4

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-1-25>

Богдана ГУМЕНЮК,

orcid.org/0009-0006-9355-5380

*викладач циклової комісії трудового навчання та технологій і образотворчого мистецтва
Фахового коледжу Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка
(Кременець, Тернопільська область, Україна) bogdana_g@meta.ua*

Олександра ПАНФІЛОВА,

orcid.org/0000-0002-5161-3363

*кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри образотворчого мистецтва
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) alka11@meta.ua*

Іван ТАРАСЮК,

orcid.org/0000-0002-4531-2054

*кандидат архітектури, доцент,
доцент кафедри образотворчого мистецтва
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) tarasyuk@vpu.edu.ua*

ФІТОМОРФНА ФРЕСКОВА ОРНАМЕНТИКА ЦЕРКОВ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ

У статті проаналізовано декоративно-орнаментальне оздоблення церков Почаївської лаври. Увага зосереджена на фітоморфних орнаментах Успенського та Троїцького соборів. Актуальність проблеми полягає у заповненні прогалени в дослідженні орнаментального оздоблення церков волинського регіону на прикладі Почаївської лаври. У ході дослідження було виокремлено основні типи рослинних композицій лаврських церков, досліджено домінуючі сюжети оздоблення. Українська традиційна орнаментика надала європейському бароко рис національного стилю, збагативши місцевими мистецькими традиціями архітектуру і живопис. Проте орнаменти лаври не мають цих рис. Здійснено детальний аналіз мотивів, простежено їхнє походження, проведено порівняльну характеристику елементів, зокрема виявлено, що в орнаментальному оформленні інтер'єрів Почаївського монастиря використані усі три види симетрії: дзеркальна, перенесення та осьова. Виявлено, що симетрія слугує провідним чинником організації рослинних орнаментів лаврських храмів, створює передумови рівноваги, впорядкованості, цілісності, краси, гармонії, певного характеру та змісту. Єдиним джерелом симетрії є математична ідея, оскільки математичні закони діють у природі, а художник інтуїтивно реалізує задану ідею у мистецтві. Визначено, що найбільше різноманіття орнаментованих стрічок знаходиться в Успенському соборі, де їх використано для обрамлення тематичних розписів і зображень святих. Увагу зосереджено на особливостях живописних творів волинських митців, зокрема манері, колориті, техніці виконання, впливі на їх творчість різноманітних візуальних практик. У ході дослідження застосовано методи аналізу та синтезу, системного підходу, які допомогли здійснити узагальнення джерельної бази, проаналізувати суть визначеної проблеми, її теоретичний та практичний бік. Також дослідження містить загальнонаукові теоретичні методи абстрагування та спостереження, а також – мистецтвознавчий аналіз. Наукова новизна статті полягає у привертанні уваги до проблеми регіонального мистецтва.

Ключові слова: *рослинні орнаменти, симетрія, Почаївська лавра.*

Bohdana HUMENIUK,

orcid.org/0009-0006-9355-5380

Teacher of the Cycle Committee of Labor Training and Technologies and Fine Arts
Vocational college of Kremenets Regional Humanitarian Pedagogical Academy
named after Taras Shevchenko
(Kremenets, Ternopil region, Ukraine), bogdana_g@meta.ua

Oleksandra PANFILOVA,

orcid.org/0000-0002-5161-3363

PhD in Arts,
Associate Professor at the Department of the Fine Arts
Lesya Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine) alka11@meta.ua

Ivan TARASIUK,

orcid.org/0000-0002-4531-2054

Architecture PhD, Associate Professor,
Associate Professor at Art Department
Lesya Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine), tarasyuk@vnu.edu.ua

PHYTOMORPH FRESCO ORNAMENTS OF THE CHURCHES OF POCHAIV LAVRA

The article analyzes the decorative and ornamental decoration of the churches of the Pochaiv Lavra. Attention is focused on the phytomorphic ornaments of the Assumption and Trinity Cathedrals. The relevance of the problem lies in filling the gap in the study of the ornamental decoration of the churches of the Volyn region on the example of the Pochaiv Lavra. In the course of the research, the main types of plant compositions of the Lavra churches were singled out, and the dominant themes of decoration were investigated. Ukrainian traditional ornamentation gave the European baroque features of a national style, enriching it with local artistic traditions of architecture and art. However, laurel ornaments do not have these features. The only source of symmetry is a mathematical idea, since mathematical laws operate in nature, and the artist intuitively realizes the said idea in art. The source of symbolic meanings and allegories with which trees and flowers were filled in Christianity were the events described in the Bible. It was determined that the greatest variety of ornamented ribbons is found in the Dormition Cathedral, where they were used to frame thematic paintings and images of saints. In the process of research it was found that the decorative finish of the churches of the Pochaiv monastery performs the function of uniting and enriching space, there is a clear stylistic attachment to Western European trends in the decoration of sacred structures. Attention is focused on the peculiarities of the paintings of Volyn artists, in particular the manner, color, execution technique, the influence of various visual practices on their creativity. In the course of the research, methods of analysis and synthesis, a systemic approach were applied, which helped to generalize the source base, analyze the essence of the identified problem, its theoretical and practical side. Also, the study contains general scientific theoretical methods of abstraction and observation, as well as art-historical analysis. The scientific novelty of the article consists in drawing attention to the problem of regional art.

Key words: plant ornaments, symmetry, Pochaiv Lavra.

Постановка проблеми. У наш час гостро стоїть проблема збереження, реставрації та відновлення пам'яток мистецтва. З метою полегшення цих завдань, автори дослідження порушують проблематику аналізу орнаментального оздоблення сакральної архітектури Волині.

Поряд з іконописом у інтер'єрі храму важливе місце займають орнаментальні композиції, що мають символічну, прикрашальну, об'єднуючу простір функцію. Досі у Пochaївській Свято-Успенській Лаврі не досліджено орнаментальне оздоблення, тому проблема орнаменталії храмів є актуальною та потребує детального опрацювання. Аналіз орнаментального оздоблення дасть змогу

систематизувати наявні композиції, визначити домінуючі. **Мета статті** – вивчення згаданої проблематики, що дозволить проаналізувати, зафіксувати, зберегти орнаментальні композиції храмів.

Аналіз досліджень. Проблемою дослідження орнаменту у храмі займалися науковці Ю. Асеев, О. Герій, М. Приймич; орнаментальне оформлення в іконі вивчали – Д. Янковська, церковне мистецтво – М. Кристопчук, С. Абрамович, символіку орнаменту у язичництві, міфах – В. Войтович; мотиви та лексичні назви українського орнаменту – М. Селівачов.

Виклад основного матеріалу. Символічні ряди та структурні елементи орнаментів церков

формують цілісну художньо-образну картину світоглядних моделей. Орнаментика спостерігається протягом усієї історії розвитку архітектури, відіграючи важливу семантичну роль як система візуальних знаків і символів, що передає закований зміст і має, як правило, особливе значення для втаємничених. Орнаментиці завжди надавали магічного значення, зокрема й як оберегу. Джерелом символічних значень і алегорій, якими наповнювалися дерева та квіти в християнстві, були події, описані в Біблії. До списку символічних значень рослин, які згадуються в Біблії, в часи Середньовіччя додається символіка рослин з врахуванням етнічних та географічних особливостей місцезнаходження сакральних споруд (Кушнір, 2004: 356).

Симетрія слугує провідним чинником організації орнаменту, створює передумови рівноваги, впорядкованості, цілісності, краси, гармонії, певного характеру та змісту. Аналіз орнаментального оформлення інтер'єрів Почаївського монастиря дав змогу виявити, що використаними є усі три види симетрії: дзеркальна, перенесення (трансляція) та осьова (циклічно-обертова).

Типовою в орнаментах монастиря є дзеркальна симетрія. Уявна площина, котра ділить фігуру на дві дзеркально-рівні частини, називається площиною симетрії та позначається буквою m (від англ. *mirror* – дзеркало). Симетрія m – дзеркальна – притаманна рослинам, тілу тварини, людини, широко використовується у побуті.

Значну частину внутрішнього оздоблення храмів становлять стрічкові композиції, котрі представлені 7 видами: від простих елементарних форм до розбудови складних композиційних структур.

Отож, першу групу симетрії стрічки становить просте перенесення $P1$ вздовж осі (P – площина симетрії, що здійснює суміщення симетрично однакових точок). У такому орнаменті відбувається повтор найпростіших елементів: крапок, рисок, найчастіше асиметричного еле-

менту. Нахил частин орнаменту у стрічці надає їй динаміки та руху. Часто мотивом є s -подібний завиток – кривий знак, що утворює спіралевидну хвилю, поверх якої інколи накладаються поперечні площини та вісі симетрії, на яких розміщено симетричні елементи у вигляді 8-пелюсткових квіток та дзвоників у плаваючому відображенні. У стрічці подібного типу в завитки хвиль вміщено хрести з розширеними кінцями – кринами, які нагадують лілії. Зовні по верхній частині листочки йдуть в одному напрямку, а внизу, дещо іншої форми – в протилежному. Характерним є те, що s -подібний мотив суміщає в собі і статику і динаміку, накладання симетричних елементів врівноважують композицію та роблять її більш статичною. Відомо, що мотив спіралі виражає ідею внутрішнього саморозвитку кола, її зображали на трипільському посуді (рис. 1).

Наступна група орнаментів у стрічках будується за допомогою однієї площини симетрії, котра паралельна до осі переносу – симетрія Pm (m – дзеркальне відображення). Такий вид орнаменту є динамічний, оскільки передає рух у одному напрямку. До прикладу, безконечник, що дзеркально відображений вздовж осі, перенесення вздовж осі стилізованої квітки тюльпана або квітки з листочками по обидві сторони (рис. 2).

Третю групу складають стрічки з плаваючим (ковзаючим) відображенням – симетрія Pg . Прикладом є рослинні орнаменти, у яких гілка в'ється поздовж осі. Згаданий тип симетрії у церкві представлений мотивом «виноградної лози», більше чи менше стилізованим, котрий буквально впізнається, або ж використана лише його схема побудови. Даний мотив широко використовується у сакральному інтер'єрі, оскільки ще у ранніх християн слугував символом Ісуса Христа. Також ковзаюче відображення позначає постійне перетікання «життя – смерть – життя...» (Герій, 2003: 126) (рис. 3).

Стрічка симетрії $P1m$ являє собою відображення від перпендикулярної осі. У одних стріч-

Рис. 1. Перенесення елемента вздовж осі.
Симетрія $P1$

Рис. 2. Одна площина симетрії, паралельна осі переносу. Симетрія Pm

Рис. 3. Плаваюче відображення. Симетрія P_g

ках чергуються головні та доповнюючі елементи з інтервалами між ними – мотив квітки й трьох крапок з краплею зверху, розміщених вертикально, в інших – елементи з'єднані між собою, що робить орнамент більш цілісним, приміром, мотиви пророслого зерна, що чергуються з видовженими кринами, з'єднані між собою кільцями (рис. 4).

Відображення з поворотом на 180° поєднується з відображенням від перпендикулярної осі (поперечні площини симетрії, що поєднуються із плаваючим відображенням) – це група симетрії стрічки P_{mg} . Рапортом тут є дзеркально-симетрична фігура. Для прикладу орнамент, в основі якого лежить зигзаг, що є умовною гілкою, або ж розділяє площини між елементами. Цей символ ще здавна відносять до важливих елементів світової орнаментики, за якою він символізує образ змії, що розділяє небо, землю та образ небесної води (рис. 5).

З найбільш поширених в оздобленні храмів монастиря є група симетрії стрічкових орнаментів P_{mm} – відображення від взаємоперпендикулярних осей (повздовжня і багато поперечних осей симетрії). Наявні орнаментальні композиції однієї кон-

Рис. 4. Відображення від перпендикулярної осі. Симетрія P_{1m}

Рис. 5. Відображення з поворотом на 180° . Симетрія P_{mg}

фігурації з різним рівнем стилізації. У таких орнаментах чергуються різні симетричні елементи, що мають в собі дві та більше осей симетрії: хрест, крапка та ромб, чотирипелюсткова розета та ромб всередині з хрестом, хрест, вписаний в коло, криновий хрест та інші. З стрічок даного виду наявні як геометризovanого характеру так і рослинного з поєднанням антропоморфних, рідше зооморфних елементів (птахи) (рис. 6).

Значну кількість в оздобленні інтер'єрів Свято-Успенської Почаївської лаври становлять замкнені композиції – розетки, орнаментальні прикраси круглої форми у вигляді стилізованого зображення квітки, яка розпустилася. Відомо чотири основні види побудови замкнених орнаментів: за допомогою однієї площини симетрії; за допомогою однієї осі симетрії; за допомогою однієї осі і декількох площин симетрії; за допомогою декількох осей і площин симетрії.

Розглянемо розетку з однією площиною симетрії, у якій дві сторони є дзеркально-відображеними. Мотиви дерева життя наявні у значній кількості та у різних формах смислового зображення. Найпростішим є зображення серця усередині з крином – знак паростка, пророслого зерна, що несе ідею того ж дерева життя (рис. 7).

У храмах Свято-Успенської Почаївської лаври міститься значна кількість композицій з дзеркальною симетрією. Особливо цінними вважаємо вазони з стилізованими квітами та птахами, що розміщені на колонах Собору Святої Трійці. Це типова дзеркально-симетрична композиція з символікою дерева життя у вигляді вазона чи вази з ручками, а також композиції-вазона, з якої виходить стрічка з плаваючим відображенням (рис. 8).

Рис. 6. Відображення від взаємоперпендикулярних осей. Симетрія P_{mm}

Рис. 7. Мотив серця з крином

Рис. 8. Мотив вазона

Також поширеними є дзеркально-симетричні композиції рослинного та геометричного характеру, що розміщені на колонах, віконних арках, та підкреслюють архітектурну форму.

Симетричне перетворення відбувається за допомогою відображення а також суміщення фігур. Наступному виду розеток, притаманна осьова симетрія n (n – число, що вказує порядок вісі симетрії, суміщення). У такому виді симетрії нема площини симетрії, а лише вісь: лінія, при повному обороті навколо якої фігура кілька разів приходиться у суміщення сама з собою. Кількість суміщень при повному обертанні називають порядком осі; кут повороту, при якому повертається фігура – елементарним кутом повороту. Зауважимо, що розетка, виконана лише за допомогою вісі симетрії буде мати характер обертання. Розетка, побудована за допомогою однієї вісі та двох площин симетрії позначається $2m$ (2 – кількість площин симетрії), а саме хрест, хрещата розетка, де поєднується вертикаль (принцип активної енергії) та горизонталь (пасивний принцип енергії).

Хрест вважається одним з найдавніших та найбільш поширених символів у світовому мистецтві. Хрестові композиції широко розповсюджені в інтер'єрах храмів Почаївського монастиря у стрічках, самостійних композиціях та часто поєднуються зі стилізованими квітками. Іншим прикладом є розетка, що має 4 площини симетрії утворює мотив квітки, або зірки й також часто можемо побачити тут у різних варіантах складовими стрічкових композицій (рис. 9).

Кількісно менше зафіксовано зразки сітчастого орнаменту, однак вони є вартими уваги. З п'яти

Рис. 9. Різновиди розеток

основних різновидів сітки, наявний один, елементи якого розміщені у квадратній схемі. Такий орнамент призначений для заповнення великих площин, будується на чергуванні мотивів, у нашому випадку: хреста та квітки. При аналізі орнаментальних форм виявлено також і неповну симетрію, що виявляється у неточному відбитті однієї сторони від іншої або ж врівноваження композиції подібним елементом. Така неточність має своє художнє значення та дозволяє з'єднувати порядок з простором, закономірність з рівновагою (Яремків, 2009: 52). У народному мистецтві також часто зустрічається цей вид симетрії, де основні елементи підкоряються ритму та порядку, а дрібніші мають свій напрям. Згаданий вид симетрії проявляється у схемах орнаментів настінного розпису у Троїцькому соборі та різьблених частинах іконостасу. З барокових елементів маємо відмітити картуші з зображенням біблійних сюжетів, що займають своє місце у оформленні Собору Святого Успіння, розміщені по усьому периметру центрального нефу у другому ярусі розписів храму. Саме оздоблення стилізованим листям картушів можна віднести до неповної симетрії, оскільки листочки, в композиції розміщені врівноважено, однак закручуються не зовсім однаково.

У деяких більш складних настінних орнаментах поєднуються кілька видів симетрії. Наприклад, стрічковий орнамент із Троїцького собору, якому притаманне плаваюче відображення та неповна симетрія. Основою його є гілка, що в'ється та має багато відгалужень, на якій розміщено стилізовані гвоздики, волошки, тюльпани, цвіт ягід, фантастичні квіти; суниця, малина, плоди гранату, а також птахи. В більшості квіткових мотивів – симетрія осьова 4-го, 5-го, 6-го, 7-го порядку і більше, а також квіти довільної форми з неповною симетрією (рис. 10).

Подібним за схемою побудови є орнамент з Успенського собору, котрий розміщений у лівому нефі біля паламарні. Його побудова вписується у схему дзеркальної симетрії, однак в основній стрічці наявні три стрічки, де дві крайніх мають

Рис. 10. Поєднання кількох видів симетрії у стрічці

в собі плаваюче відображення та є дзеркально відображеними стосовно основної осі. У кожному завитку кривульки розміщено певну розетку. В центральній смузі композиції чергуються різні розети 2m, 4m з двокрапкою.

Певне місце в орнаментальному оздобленні інтер'єрів храмів має асиметрія, котра на відміну від симетрії характеризується порушенням рівноваги та спокою, налаштовує на зв'язок з навколишнім середовищем. Використання цього принципу робить композицію більш «живою», активнішою, цікавішою.

На стіні Троїцького собору з правого боку зображено асиметричний орнамент з заповненням площини меншими та більшими елементами спіралі, у проміжках – криві лінії. Схема орнаменту в художньому оздобленні має яскраво виражений динамічний характер, оскільки напрям руху направлений у різні сторони. В частинах іконостасу Собору Святої Трійці використано самостійні асиметричні орнаментальні мотиви.

Окрему групу становлять асиметричні мотиви у стилі бароко та рококо, що прикрашають Успенський собор: гребені, мушлі, стилізоване листя з квітами. У побудовах орнаментів спостерігаємо явище дихроматичної симетрії, де у дзеркаль-

них сторонах композиції використані протилежні кольори. Зокрема, у зразках поєднано такі контрастні пари кольорів як червоний – зелений, блакитний – блідо-жовтий, а також нюансу пару: блідо-зелений та сірий та інші. Використання такого методу у орнаментах символізує єдність протилежностей, дуалізм та збагачує орнаментальне оформлення монастиря.

Висновки. Проаналізувавши орнаментацию в інтер'єрах, можемо підсумувати, що тут наявні усі три схеми побудови: стрічка, розетка, сітка. Найбільш поширеною є симетрія у фризах, котра присутня великим розмаїттям стрічкових композицій різної товщини, простого геометричного складу з переважанням рослинного реалістичнішого виконання. Широко зустрічаються в орнаментальному оформленні розетки, найпоширенішими з яких є квіти і хрести. Вартими уваги є й дзеркальні композиції у вигляді вазонів та вертикальних смуг, що розміщені на колонах храмів монастиря. Загалом можемо констатувати, що декоративне оздоблення церков Почаївського монастиря має своє місце в інтер'єрі храмів та виконує функцію об'єднання та збагачення простору, тут простежується чітка стилістична прив'язаність до західноєвропейських тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович С.Д. Церковне мистецтво: навч. посіб. Київ: Кондор, 2005. 208 с.
2. Герій О.О. Орнамент Софії Київської (генеза, типологія, художньо-функціональні особливості): дис. ... кандидата мист. : 17.00.06 / Львівська академія мистецтв. Львів, 2003. 254 с.
3. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2017. 664с.
4. Кушнір О.А. Рослинна символіка у християнській релігії. *Науковий вісник*. 2004. Вип. 14.8. С. 355–358.
5. Яремків М. Композиція: творчі основи зображення: навч. посіб. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 112 с.

REFERENCES

1. Abramovych S.D. (2005) Tserkovne mystetstvo. [Church art] Navchalnyi posibnyk – Study guide. Kyiv: Kondor. 208. [in Ukrainian].
2. Herii O.O. (2003) Ornament Sofii Kyivskoi (heneza, typolohiia, khudozhno funktsionalni osoblyvosti) [Ornament of St. Sophia in Kyiv] Dysertatsia kandydata mystetstvosnavstva: 17.00.06. – PhD dissertation. Lviv: Lviv Academy of Arts. 254. [in Ukrainian].
3. Voitovych V. (2017) Ukrainska mifolohiia. [Ukrainian mythology]. Kyiv: Lybid. 664. [in Ukrainian].
4. Kushnir O.A. (2004) Roslynna symbolika u khrystyianskii religii. [Plant symbolism in the Christian religion] *Naukovyi visnyk – Scientific Bulletin*, 14.8. 355–358. [in Ukrainian].
5. Yaremkiiv M. (2007) Kompozysiiia: tvorchi osnovy zobrazhennia [Composition: the creative basis of the image] *Navchalnyi posibnyk – Tutorial*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 112. [in Ukrainian].